

VIETA IR TAPATUMAS JONO MEKO DIENORAŠČIUOSE

Jono Meko dienoraštis apima bėgimo iš Lietuvos, traukimosi iš Vokietijos į JAV ir įsikūrimo Niujorke laiką: tai 1944 m. liepa prie Dancigo ir 1954 m. gruodis Niujorke. Pati pabėgėlių situacija liudija žmonių visuomenę siejančių vertybių tvarkos disharmoniją. O noras užfiksuoti ir paliudyti tiesą apie ištremtą kartą (žodis „tremtis“ dienoraštyje yra dažnas ir teisėtas), apie „žmogų be vietos“, netenkantį vieno pirminių savo tapatybės garantų – ryšio su gimtine ir tėvyne – susieja bendruomenės lemtį su individo likimu. Per brolių Mekų kelionę į „naująjį pasaulį“, fragmentiškai fiksuojamą dienoraštyje, atsiskleidžia lietuvių pabėgėlių kasdienybė, perėjimas į svetimą, baimę keliantį pasaulį, kuriame nebegalioja seni prioritetai ir tenka rinktis naujus. Ši virsmo, judėjimo nuotaika persmelkia dienoraštį. Tačiau intymumas, su kuriuo skaitytojui turėtų atsiverti dienoraštis, sąmoningai „prigesintas“. Atmintis dienoraštyje tarsi pritaikoma skaitytojui: pats autorius savo dienoraščius pataria skaityti kaip romaną, nes „tik taip galima vertinti juos po keturiasdešimties metų. Juose yra labai daug fikcijos ir nelabai daug teisybės. Nėra tikrų dienoraščių. Visi dienoraščiai yra romanai“ (K. Platelio interviu su J. Meku „Aš visų apsėstas“ – *Literatūra ir menas*, 2001 m. vasario 16). Beje, ir A. Nyka-Niliūnas savo *Dienoraščio fragmentuose* pripažįsta fikcijos vaidmenį „tikrovės dokumentuose“, būtent tai, kad „Niekas taip tobulai nepaslepia kaip biografijos. Jos gyvą žmogų dažniausiai paverčia blogai parašyto romano herojum“. Nors pats J. Mekas dienoraštį vadina emociniu dokumentavimu, „... kai tave nuo praėjusių įvykių skiria vos pusdienis ar diena ir tu dar prisimeni jų sukeltas emocijas...“, vis dėlto šis spontaniškumas *Nervuotuose dienoraščiuose*, rengiant knygą, modeliuojamas kryptingai. Dienoraščio fragmentus autorius atrinko, iškarpė kaip filmo juostą, palikdamas tai, kas galėtų intriguoti, kas sudomintų lietuvių skaitytoją. Autorius pastebi, kad angliška dienoraščių versija yra trečdaliu trumpesnė – leidėjai nusprendė, kad gausūs gamtos aprašymai anglakalbiui skaitytojui gali pasirodyti neįdomūs (o lietuvis, suprask, liks ištikimas savo „paveldėtam“ polinkiui kontempliuoti gamtą). Dar vienas tokios aranžuotės požymis – į knygą įtrauktos nuotraukos ir skyrius apibendrinančios santraukos, kurios sukelia prieštarinę įspūdį. Eskizai, susiejantys pasakojimą su realybe, spontaniškai ir betarpiškai fiksuojantys veidus ir aplinką, yra natūrali rankraščio dalis. Smalsumą sužadina toks „albumo“ sklaidymas, intriguoja galimybė pamatyti jaunos tos epochos žmones (tarp daugelio kitų – V. Adamkevičius, A. Maceina, A. Mekas, A. Landsbergis). Tačiau nuotrauka perteikia ne tik praeities stilių, jos kvapą, bet ir atveria laiko prarają. Spontaniškas sakymas, kupinas fiksuojamų gyvų dialogų, reminiscencijų, laiškų ir sapnų intymumo, kelionės judesio, be tekstą iliustruojančių nuotraukų, išoriškai pristatančių praeities pasaulio formas, būtų artimesnis skaitančiojo dabarčiai, ir leistų labiau susitapatinti su dienoraščio, kaip romano, tėkme, su įvykius stebinčiu asmeniu. Dvejopa autoriaus intencija – realybės referencija (dienoraščio dokumentavimas) ir vėlesnis dienoraščio aranžavimas (jo pavertimas „romanu“) – primena J. Meko filmams būdingą dokumentuojamos realybės pakylėjimą į savotišką mitologinį lygmenį, kuriame konkretybė tampa prielaida universaliums.

Šių dienoraščių „kasdienybė“ yra tikrai nekasdieniška: kelionė studijuoti į Vienos universitetą; priverstinis darbas Vokietijos fabrikuose, susidūrimas su daugelio tautų žmonėmis, kurių likimus, kaip ir brolių Mekų, pakreipė karas; darbas pas vokiečių ūkininkus bandant prasimaitinti; lietuvių pabėgėlių

stovyklų realijos, badmiriavimas ir studijos Mainco universitete; persikėlimas į Niujorką, filmavimo pradžia. Šie dienoraščiai kartu užčiuopia ir daugelio kitų pabėgėlių lietuvių likimų trajektorijas. Visa tai perteikia milžinišką konvulsiją, kurią išgyveno visi, patekusių į svetimą šalį. Dienoraščio autorius turėjo patirti savotišką raginimą (dienoraščius pradeda rašyti dvidešimt dvejų metų jaunuolis), jis yra atviras pasauliui, kurį pažįsta tik iš knygų. Retrospekcija (poetiškai sugrįžimai į prarastą laiką – reminiscencijos) J. Meko dienoraščiuose yra asmens tapatybės atramos, jo pasitikrinimo, pasitikėjimo atkūrimo vieta, asmenybei keičiantis ir kartu išsaugant save. Reminiscencijas atsveria kruopščiai žymimos, ne tik nupasakojamos, bet ir fotografuojamos bei eskizuojamos vis kitos gyvenamosios vietos, visos be išimties įsiskverbiančios atmintin. Tikėdamas, kad „auklėjimas žmogų gali atvesti atgal prie jo įgimto AŠ, ar esmės, tačiau jis negali jo PAKEISTI“, kad „vidus, esmė nėra pakeičiama iš šalies, iš šito biedno pasaulio“ (p. 136), J. Mekas įžengia į intensyvaus savo gyvenimo kelio ieškojimų tarpsnį. Brolių Meku mėlynasis kambarys Kaselyje, kelionės į Mainco universitetą yra savotiškas lūžis, apsisprendimas gyventi ne taip, kaip verčia skurdas – toliau eiti savistabos, savęs tobulinimo ir kūrybos keliu, pernelyg nesirūpinant pragyvenimu.

Nutolimas nuo Lietuvos ir J. Meko, ir A. Nykos-Niliūno dienoraščiuose suvokiamas kaip negrįžtamas, nes nebėra jau tų vietų, o tiksliau – nesugrąžinamas tas laikas; jų reminiscencijos sukuria potencialią erdvę, kurioje vyko ir vyksta tai, ko negalima perteikti žodžiais, tai, kas nėra atspindima kaip patiriamas išorinis pasaulis. J. Meko Semeniškių ir A. Nykos-Niliūno Nemeikščių prisiminimai, detalūs buitės, šeimos švenčių ir kasdinių apeigų vaizdai siekia apčiuopti nepasakomą, tačiau būtiną asmens tęstinumo, prasmės palaikymo prielaidą – kasdien palaikomus asmens ir aplinkos ryšius (A. Giddenso žodžiais tariant, asmens ir objekto tarpusavio kasdienius mainus). Abiejuose dienoraščiuose pastebimas aplinkos veržimasis į asmenį; įdomu, kad A. Nyka-Niliūnas tokio ryšio nutrūkimą tiesiogiai sieja su tremties esme, o J. Meko dienoraščiuose jis kone nepastebimas. Per 1947 m. Kalėdas J. Mekas rašė:

Ašėjau per gyvenimą akiai, bet viskas manin įsikibo, įsiskverbė. Kiekviena vieta, kiekvienas sutiktas žmogus, kiekviena nuotaika, balsai, kvapai ir spalvos – viskas įsikibo manin, man nežinant – kol, vieną dieną, viskas ima busti... Va, sėdžiu vienas šitam mėlynam kambary, ir vėl viskas kyta, visi Semeniškiai atsistoja prieš mano akis, viskas. (p. 146).

Atsiveria, kaip tuomet atrodė, amžinas „tremties kelias“ (p. 221), sustiprinantis nerimo ir nesaugumo pojūtį. Kūrėjo savaime skaudus narciziškas vienatvės jausmas pasiekia beprotybės ribą, kai jis atsiduria Niujorke. „Skausmo ir nevilties griūtis“ (p. 151) užlieja jaunuolį, atskirtą nuo vietos, kurioje įsišaknijo jo savastis.

Rašymas į tuštumą bet kokią kūrybą pasmerkia nebūčiai. Atrodo, kad toks poeto kalbėjimas tuštumai, noras, nepaisant nieko, paliudyti savo likimą, yra desperatiškas buvimo prasmės palaikymas, vienintelis prasmingas veiksmas, norint išlaikyti savivokos tąsą. J. Mekas priešina save bevardžiams „jūs“, likusiems tėvynėje, su patosu iškelia savo lemties liudijimo vertę:

Jūs augdami augot, rašėt, žinojot: jus skaitys visa Lietuva. [...] Mes gi žinom, užrašydami kiekvieną žodį, mes žinom kiekvieną savo gyvenimo minutę, mes tai žinom, kad mūsų tauta miršta. [...] Ne, mūsų neskaitys mūsų tauta. [...] Mums rašymas yra kraujo reikalas (p. 150).

Išorinio pasaulio paviršius, tampantis savaime vertingu dėl dokumentiško įvykių atspindžio, šiame dienoraštyje virsta koliažinėmis fragmentų dermėmis. Tai kelionių po Vokietiją nuotrupos, buitės rutinos detalės; rūpestis dėl leidžiamų „Žvilgsnių“, dalyvavimas teatro studijoje; pastabos apie perskaitytas knygas, kurių sąrašai irgi brėžia savotišką asmens kelionių trajektoriją; laiškai, kiek išsiskiriantys

pasakojimo konvencijomis ir iš „filmuojamų“ pokalbių ar buitės vaizdelių, ir iš poetiškų reminiscencijų (ypač ryškus pavyzdys yra laiškas Valentukui – Vytautui Adamkevičiui – parašytas skrybės ženklus ignoruojančia, „futuristiška“ maniera – p. 307–309). Itin patrauklūs tokio koliažo pavyzdžiai yra į pasakojimą perkeliama pokalbiai, nugirsti pabėgėlių stovykloje, o vėliau Niujorke. Draugų pokalbių „stenoqramos“ ypač priartina užrašymo momentą. Viena ryškiausių tokių „stenoqramų“ fiksuoja, kaip J. Meko draugai bando „užteršti“ užrašomą pokalbį, o po to spėlioja, ką cenzoriui teks iškupiūruoti. Realybė dienoraštyje išsklinda į polifoninę dermę, kurioje įvykiai išsidėsto plačioje laiko skalėje – nuo arčiausių dabarties, užrašymo momento (girdimi dialogai) iki reminiscencijų ar fikcijų (sapnų, regėjimų, pasakojimų-pasakų). Visas šias „gyvenimo nuobiras“, „intymius atvėrimus“, „laišką ar romaną“ jungia „vidaus siužetas“, asmens „augimo fabula“, kurią dažnai nutraukia nerealumo, būdravimo sapne būsenos, beje, pastebimos ir A Nykos-Niliūno dienoraštyje.

Atvykus į Niujorką, „prasideda akli šansai“. Tačiau fizinis darbas fabrikuose ar krovinių pervežimo firmoje nesunaikina filmininkui būdingo atstumo tarp savęs ir aplinkos, jis stebi viską, kas atsiduria akiratyje, tarsi kaupia įspūdžius kūrybai:

Man juokas iš paskutinio Brazdžionio pasikalbėjimo Drauge, kur jis sako, kad mūsų menininkai buvo priversti „pakeisti profesijas“. Menininkas niekada nekeičia profesijos, aš Amerikoje gyvenimo būdu pasirinkau nuolatinį bėgimą, iš darbo į darbą, iš vienos vietos į kitą. Tas man duoda progų daugiau pažinti Ameriką, jos žmones, jų gyvenimą. Tai mano poetinė privilegija (p. 397).

Klaidžiodamas Niujorko gatvėmis, svaiginančiomis kultūrų įvairove, siūlomų išgyvenimų naujumu ir spalvingu reginio paviršiumi, jis vietos ir laiko neapibrėžtumą jaučia kaip jūros stichijos begalybę, neapčiuopiamą sapno viziją. Nerealumo įspūdis kyla visgi iš negalėjimo sutapatinti savęs su nauja realybe, nes viską dengia sapno, nerealumo užsklanda:

Ameriką daugelis pavadinę sapnu. American dream. Henry Milleris matė košmarą tame sapne... Bet sapnas yra. Ar tušas. Klausais dainų per radiją – ne, nėra realybės nei tone, nei melodijoje, nei dainuojančiojo balse, žodžiuose. Viską dengia ta tuša, sapno spalva, kaip ir tos šviesos naktį, reklamos. Viskas realu, bet nenatūralu, ar atvirksčiai (p. 435).

Nerealumo, sapno, dugno, kita vertus, – energijos ir jaunystės būsenų pasikartojimai, apibūdinantys Ameriką ar Niujorką, kuria prieštarinę apmirimo–gyvybingumo įspūdį. Apmirstantys asmenybės saitai su palikta Europa, „pilna tuščio kalbėjimo“, „pilna frazių ir retorikos“, užleidžia vietą naujiems ryšiams, žadinantiems jaunatvišką viziją.

Keistis, pereiti nuo nevilties ir beprasmybės prie jaunatviškos, į ateitį kreipiamos vizijos, herojus pradeda tuomet, kai ima dirbti Grafikos studijoje. Tarp Niujorko kasdienybę fiksuojančių vaizdelių atsiranda etiudų, kuriuose jis tapatinasi su valkata (bomu), laisvai save išreiškiančiu ir nepriklausančiu vartotojiškai visuomenei, į kurią sėkmingiau ar ne taip sėkmingai įsilieja imigrantai: „Jie gyvena kaip koralai mariose prikibę, kaip kempinės, kad tik... Prikibę prie pat gyvenimo pakrančių“ (p. 451). Bet svajoti apie savo ateitį tuomet dar reiškė „svajoti utopijas“ arba „vietas, kurių nėra“.

Turėti vilties – ne tas pat, kas būti laimingam. Būti teisiam ir išdrįsti pasakyti „ne“ vis dar reiškia likti ištikimam sau ten, kur mirties akivaizdoje liko tėvynainiai. Išlikimo kaina slegia herojų, jam primesdama egzistencinę kaltę, jis kreipiasi į kažkokį neaiškų kolektyvinį subjektą, pats save nuteisdamas:

Netikėkit nei vienu mano žodžiu. Aš meluoju, aš visą laiką meluoju. Aš išmokau to Europoje. Kodėl, sakykit, aš esu dabar čia, su tavim, šitoje gatvėje, o ne Sibire? Todėl, kad visą laiką melavau. Aš užmiršau žodžius „ne“. Už tu žodį daug žmonių prarado gyvenimus. Aš visados sakau „taip“ (p. 487).

Našta gyventi saugioje, tačiau dar neprisijaukintoje vietoje verčia jį gelbėtis nuo kančios ir beprotybės, pripildyti miestą naujų prisiminimų, naujo asmeniško santykio su realybe pėdsakų:

Aš pastačiau, aš pasistačiau pats šitą miestą, sau. Aš jį pasistačiau iš naujo, žingsnis po žingsnio, prisiminimas prie prisiminimo, gatvė prie gatvės, veidas prie veido. Mes suaugom kartu, šitas miestas ir aš. Aš žinau, kad mano New Yorkas niekadės nebus toks, kaip kitų. Bet tegu... šitas miestas mane išgelbėjo nuo beprotybės (p. 521).

Panašiai jis prisiriša prie visų aplankytų vietų („... aš negaliu palikt nei vienos vietos be žaizdos savo prisiminimuose“ – p. 524), jis sukuria „naują praeitį“, „naują prisiminimų tinklą“, kuris turi apsaugoti nuo atgal šaukiančių „saldžių balsų“. Ne tik laikas ir erdvė apibrėžia asmenį, susaisto jį su realybe, bet ir jis pats yra pajėgus sukurti savo tapatumo atramas naujuose, „tuščiuose“ pasauliuose, kurių kontūrai ima ryškėti kintančioje realybėje. Ją apčiuopti padeda rašymas, pokalbis su savimi:

Aš rašau ir rašau... [...] Kalbantis taip su savimi kai kas pradeda ryškėti, šviesėti, ir jeigu ir nieko daugiau, tai nors kaip nors įgaunu drąsos žengt dar vieną žingsnį, kas bus, tas bus, kad ir akiai, į priekį (p. 521).

Deja, šis žengimas į ateitį – J. Meko įsijungimas į Niujorko menininkų bendruomenę, jo dalyvavimas *Fluxus* – šiuose dienoraščiuose nepalytėtas. „Deja“, – nes kaip sako pats autorius, išleistoje knygoje atsispindi jo gyvenimas tarp išeivijos lietuvių, o vėlesniuose dienoraščiuose, kuriuos ketinama leisti Niujorke ir Anglijoje, yra „aprašytas jo gyvenimas kultūroje“.

Šios prarasto ir atkuriamo tapatumo, ryšio su vieta užmezgimo dramatos atomazga įvyksta paslėptyje, Odisėjui regint praeities ir dabarties susiliejimą, kuris visą kelionę uždaro į žiedo ciklą:

– *Penelope. Kai aš taip sėdėjau šiandieną prie ežero ir žiūrėjau į kitą ežero pusę, ir į miškus, man pasirodė, kad staiga mano praeitis pasivijo mano dabartį. Man rodė, kad aš lyg staiga atsiradau savo išvykos pradžioj. Aš jaučiau savo vaikystę visai visai arti ...* (p. 524)

Per lauką motinos vedamo vaikelio vizija susieja prarastį, mirtį ir atgimimą į uždarą ciklą. Jis atspindi savęs ir vietos tapatumo netektį, naujo savęs ieškojimą ir atradimą. Šis atgimimo ciklas atskleidžia tikėjimo žmogiškumu galią, vilties ir atvirumo pasauliui jėgą. J. Meko dienoraščiai, kerintys įvairių pasakojimo būdų derme, pirmiausia domina traukimosi iš Lietuvos ir įsikūrimo svečiose šalyse realijomis, papildo žinias apie ištisą menininkų ir literatų kartą, pasitraukusią į Vakarų. Jo dienoraščius persmelkia kūrybiškumo, asmens vertės išsaugojimo idėja.